

**FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE NORMS
OF INTERNATIONAL TRADE LAW IN UKRAINE
(IX – FIRST HALF OF THE XVII CENTURY)**

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НОРМ
МІЖНАРОДНОГО ТОРГОВЕЛЬНОГО ПРАВА
В УКРАЇНІ (ІХ – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)**

Oleksii Martyniuk¹

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-151-0-27>

Abstract. Research is devoted to the study of the process of formation and development of norms and institutions of international trade law in Ukraine in the IX – first half of the XVII centuries. International trade law in modern Ukraine began to take shape on the basis of customs as international trade could not develop spontaneously. The study found that during the formation of Kievan Rus as a powerful state the international treaty is gradually becoming the main source of international law. The process of concluding international agreements in the early tenth century divided into stages, which included: preparation and acceptance of the terms of the agreement, consent to its binding force, signing and guaranteeing the implementation of the international agreement. The analysis of Rus-Byzantium treaties gives the grounds to claim that they were all concluded in the form of international treaties contained the rules of international trade law and were public law.

The paper emphasizes that in the field of international law the principles and norms of law of international treaties (*pacta sunt servanda*), international trade and maritime law as well as diplomatic (ambassadorial) law are beginning to take shape. Among the principles of international trade law the principle of mutual interest and respect is important which was mostly reflected in the then international treaties and became the basis for the future formation of a broader principle – the principle of reciprocity.

---

¹ Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Constitutional, International and Criminal Law, Vasyl Stus Donetsk National University, Ukraine

The process of evolution of norms and institutions of international trade law in the second half of the fourteenth – first half of the seventeenth centuries was influenced by a certain economic decline of Ukrainian lands due to the Mongol-Tatar invasion. However the expansion of commodity production as well as the further development of international, political, economic and social relations contributed to the further genesis of international trade law.

The main sources of international trade law were international trade custom, international legal treaty, the rules of Magdeburg law. The norms of customary commercial law regulated first of all the legal relations between members of trade corporate guilds. The purpose of an international legal agreement was to establish, change or terminate rights and responsibilities in various interstate relations. The nature of international treaties was political but their content and the principles of compliance by the parties directly affected trade relations between states and other subjects of international trade law. In terms of the number of contracting parties the agreements were usually bilateral.

The development of norms and institutions of international trade law in the second half of the fourteenth – first half of the seventeenth centuries was characterized primarily by the spread of Magdeburg law which led to the inclusion of international trade law in the system of municipal (city) law. The norms of Magdeburg law established the procedure for electing the city authorities and its functions determined the activities of merchants' associations, the procedure for trade, etc. In the cities according to the norms of Magdeburg law there was a well-established legal terminology which simplified the conclusion of commercial agreements between local and foreign merchants.

Вступ

Характерною особливістю перших двох десятиліть нового тисячоліття стало прискорення глобалізації, передусім економічної, відтак відбувається розширення сфери міжнародного торговельного співробітництва між державами, їх угрупованнями, міжнародними організаціями та іншими учасниками міжнародних відносин. Відповідно до цього зростає роль нормативних регуляторів, здатних упорядкувати суспільні відносини, які виникають у сфері міжнародної торговельної співпраці. Таким універсальним нормативним регулятором є міжна-

родне торговельне право, яке здатне врегулювати міждержавні відносини з приводу доступу товарів однієї держави на ринки іншої, умови регламентації товарообігу а також відносини щодо захисту національних ринків.

Сучасне міжнародне торговельне право, будучи галуззю міжнародного права, регулює колосальний комплекс міжнародних торгових відносин між державами, міжнародними організаціями та іншими учасниками, що стосуються питань міжнародної торгівлі речами матеріального світу, роботами та послугами, грошовими коштами, цінними паперами, а також виключними правами на об'єкти охорони інтелектуальної власності. Сучасне міжнародне торговельне право регулює дії чи бездіяльність учасників міжнародних торгових відносин, а також здатне визначити ефективні механізми притягнення до відповідальності за порушення відповідних норм.

У цьому зв'язку актуальним уявляється вивчення та аналіз процесів становлення норм та інститутів міжнародного торговельного права в Україні у історичній ретроспективі. Фундамент сучасної вітчизняної міжнародно-правової культури почав закладатися ще у період Середньовіччя – від часів Київської Русі і до середини XVII ст., коли з'явилося нове державне утворення – Україна-Гетьманщина. Відтак ми можемо прослідкувати її витоки через дослідження національної міжнародно-правової традиції.

Сучасні дослідники вказують, що система міжнародного права в її класичному розумінні (з відповідним поділом на галузі, інститути, їхніми внутрішніми зв'язками, закономірностями об'єднання і т.д.) проходить своє становлення в період середніх віків. Саме з періоду Середньовіччя можна говорити про утворення і становлення перших ключових галузей міжнародного права на базі системних комплексів норм та сукупностей інститутів, об'єднаних спільним об'єктом чи предметом правового регулювання. Першими складаються ті галузі, що регулюють основні види міжнародно-правових відносин: право війни, договірне, посольське, торговельне та морське [1, р. 228–229].

Формування інститутів міжнародного торговельного права визначалося в основному відповідними потребами учасників міжнародних відносин. Становленню норм міжнародного торгового права на теренах сучасної України сприяли відповідні передумови, що були обу-

мовлені історико-політичними, соціально-економічними та національними особливостями.

Теоретичною основою дослідження стали, передусім, праці фахівців у галузі міжнародного права – О. В. Буткевич, О. В. Задорожнього, В. М. Репецького, а також дослідників історії вітчизняного середньовічного права – С. В. Кудіна, О. О. Шевченка, В. М. Єрмолаєва, А. А. Настюка, В. Б. Чорного та інших.

Метою дослідження є вивчення процесу становлення та розвитку норм та інститутів міжнародного торговельного права у добу Київської Русі та у період, коли українські землі перебували у складі Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої та доведення безперервності процесу його еволюції.

1. Період Русі-України (IX – середина XIV століть)

Протягом VI–VIII ст. у східних слов'ян спостерігається криза родоплемінних відносин, що призводить до утворення перших протодержав – політико-територіальних об'єднань полян, древлян, дреговичів, уличів, тиверців, сіверян, білих хорватів, волинян та дулібів. Східнослов'янські союзи племен були етнокультурними спільнотами з чітко визначеною територією, власними традиціями і звичаями. Процес консолідації та інтеграції союзів племен завершується наприкінці IX ст. утворенням Київської Русі – могутньої середньовічної держави на теренах Європи. Так, О. В. Буткевич слушно зазначає, що поява феодальної держави породжувала необхідність у модифікації норм міжнародної правосуб'єктності. В середні віки остаточно формуються ключові вимоги до суб'єкта міжнародного права: наявність своєї території і здійснення публічної влади над нею; здійснення публічних зовнішніх відносин та державної зовнішньої торгівлі; здатність укладати міжнародні договори і забезпечити їх виконання; можливість нести міжнародну відповідальність (деліктоздатність); можливість вимагати від інших суб'єктів міжнародного права нести відповідальність за недотримання своїх міжнародно-правових зобов'язань; можливість оголосити війну, але не приватну [1, р. 210]. Отож, перед Руссю як новим державним утворенням середньовічної Європи виникли завдання стосовно визнання як суб'єкта міжнародно-правових відносин, встановлення дипломатичних відносин з

іншими, передусім, сусідніми державами, а також розширення сфери торговельної взаємодії.

Норми міжнародного торговельного права на теренах Київської Русі почали укладатися на звичасво-правовій основі. До VIII ст. торгівля у східних слов'ян розвивалася вкрай повільно, але із проникненням до східнослов'янських земель купців із Сходу, передусім арабів-мусульман, спостерігалось її поживлення. Наприкінці VIII ст. у торговельні стосунки зі східними слов'янами вступили тюркські племена хазарів, котрі заснували особливу торговельну імперію у пониззі Волги та на берегах Каспійського моря. Вже наприкінці IX – на початку X ст. виник так званий «шлях із варягів у греки», що починався в околицях сучасного Стокгольма, пролягав через Київ і закінчувався у Константинополі [2, р. 64–65]. Завдяки цьому торговельному шляху налагоджувалася комунікація Русі з балтійськими і чорноморськими ринками. Комерційний шлях Київ-Галич-Прага-Регенсбург сприяв торгівельній взаємодії Київської Русі з країнами Центральної і Східної Європи [8, р. 9].

У добу становлення Київської Русі почали складатися досить стійкі відносини товарообігу, що стали предметом норм торговельного звичасвого права. Саме X століття, за твердженням Л. А. Кушинської, можна вважати апогеєм перетворення звичаю нормативного характеру на правовий звичай, оскільки держава вже сформувалася і визріли нові правовідносини [3, р. 94]. У цей час існували різноманітні форми звичасвого права, що у подальшому матимуть вплив на розвиток звичаїв торгового обороту – «рукобиття» як символ укладення договору; прислів'я на кшталт «договір дорожчий грошей», «не вигідно – не сходись, а на торг не сердись», «з чим кінь купляється, те з нього не знімається» і т. п. [4, р. 10]. Звичаєве право закріплювало і оберігало умови співжиття русичів (праукраїнців), нові відносини у суспільстві, що склалися у результаті господарювання. Живучість і тривалість застосування правового звичаю як регулятора суспільних відносин зумовлювалася тим, що він був виявом національної самобутності й традиційної свідомості [5, р. 30].

Торгівля як галузь економічних відносин не могла розвиватися стихійно. Існувала певна система звичаїв, які й регулювали поведінку людей. З часом звичаї перетворюються на правові звичаї, тобто систему

правових норм, яка складалася із санкціонованих державою звичаїв. Норми звичаєвого права поступово змінюються, і на їх місце утверджуються норми князівського законодавства у вигляді договорів, грамот, уставів. Князівські грамоти регулювали найрізноманітніші питання, які встановлювали певні привілеї при здійсненні торговельних зносин [6, р. 191]. Первинною формою закону у давньоруському праві були договори, передусім, міжнародно-правові. Здійснюючи великі військові походи у IX столітті, передусім проти Візантії, київські князі укріплювали державність через оборону кордонів, розширювали сферу політичного впливу та посилювали торговельну взаємодію.

Виняткове місце у міждержавних відносинах Київської Русі займала Візантія. Перші згадки щодо налагодження дипломатичного діалогу Києва з Константинополем датуються приблизно 838–839 роками. П. П. Толочко вказує: «послы, согласно сведениям Бертинской хроники епископа Пруденция, отрекомендовались представителями народа Рос, прибывшими к Феофилу от Хакана «ради дружбы» [8, с. 19]. За словами А. А. Настюка, на жаль, не можемо з упевненістю стверджувати, що ця угода набула письмової форми [7, р. 72].

Традиційним для вітчизняної історико-правової є твердження, що історія договірних відносин між Руссю та Візантією починається з 860 року, коли русичі взяли в облогу Константинополь і схилили, таким чином, візантійців до підписання мирного договору. Дослідники вказують, що «гордые и надменные греки долгое время старались не замечать тех важных изменений, которые происходили в восточнославянском мире», хоча шлях до дипломатичного визнання був розпочатий Руссю щонайменше з VI століття [8, р. 14]. За визначенням О. О. Шевченка, русичі знищили околиці міста, але здобути його не зуміли. Після секретних перемовин князя Аскольда з імператором Михаїлом русичі, одержавши чималу контрибуцію, на взаєм погодилися надавати військову допомогу імперії і припинили облогу Константинополя та повернулися до Києва. Під час перемовин вони, мабуть, узяли на себе певні додаткові зобов'язання [9, р. 40–41]. Подальші походи князя Аскольда до Константинополя датуються 863, 866 і 874 роками, за їх результатами були підписані міжнародні договори, що максимум враховували інтереси київської сторони [10, р. 9]. Відтак вже до кінця IX століття Русь здобула міжнародно-правове визнання зі сторони

Візантії як *de facto*, так і *de jure*. Аналіз Договору 860 р. дає підстави стверджувати, що русичі вперше одержали право вільної торгівлі на ринках Візантії, передусім Константинополя. Це позитивно відобразилося на генезі норм тогочасного міжнародного торговельного права.

Епоха Середньовіччя, за твердженням О. В. Буткевич, відрізнялася від стародавнього періоду тим, що в цей час укладалося значно більше міжнародних публічно-правових договорів. Будь-які державно-значимі міжнародні питання намагалися врегулювати договором, оскільки кожна сторона мала свій специфічний звичай, який не міг бути застосований для другої (або не визнавався нею). Оскільки техніка укладання договорів була ще не досить розвинутою, не дивно, що його назві не надавалося особливого значення. Як правило, договір називався за своєю основною ідеєю (предметом регулювання), а аналогі назв бралися з внутрішньодержавного (здебільшого цивільного) права. Переважно у середні віки договори були двосторонніми, нерідко траплялися і тристоронні та багатосторонні угоди, а також договори про порядок здійснення відносин з третіми сторонами [1, р. 202].

Гене́за дипломатичних стосунків Русі з Візантією продовжилася і за доби князювання Олега. На це вказує літописець у «Повісті минулих літ». Внаслідок військового походу у 907 році був укладений новий договір за особистої участі князя Олега і візантійського імператора Лева VI. За умовами договору Візантія зобов'язувалася виплатити одноразову контрибуцію (данину) «по 12 гривен на ключ» (на кожного київського воїна), а також сплачувати щорічну данину – «уклади на русские грады» – на Київ, Чернігів, Переяслав, Любеч та інші давньоруські міста. Норми вказаного договору передбачали надання особливих пільг київським купцям: по-перше, вони забезпечувалися харчуванням протягом шести місяців (хлібом, м'ясом, вином, рибою та овочами); по-друге, торговці отримували дозвіл на проживання у передмісті Константинополя (у монастирі святого Маманта); по-третє, вони отримували право відвідувати місто групами до п'ятдесяти чоловік у супроводі імператорського чиновника, щоб не чинилося ніякого розбою у межах імперії. Окрім того, повертаючись додому, руські купці мали право на спорядження власних кораблів коштом візантійців [8, с. 26].

Розвиток міжнародних відносин загалом, і міжнародної торгівлі зокрема, спонукали держави до проведення подальшого дія-

логу. Наслідком цього стало укладення у 911 році нового договору між Київською Руссю та Візантією. Серед причин його підписання А. А. Настюк називає випадки порушення закону чужоземцями. Для того, щоб таке порушення не стало причиною майбутніх конфліктів між державами і було укладено договір щодо притягнення іноземців до відповідальності за порушення законів [7, р. 74]. Новий договір розширив дію попереднього, а також остаточно закріпив домінанті міждержавних русько-візантійських відносин. Український дослідник В. М. Єрмолаєв зазначає, що тривалі посольські перемовини завершилися укладенням першого в історії Східної Європи розгорнутого письмового договору між Візантією та Руссю. У тринадцяти статтях угоди сторони домовилися про «мир і любов» між двома державами, досягли згоди з політичних, економічних і юридичних питань, визначили відповідальність своїх підданих у випадку здійснення ними будь-яких злочинів у чужій землі. Договір створював режим найбільшого сприяння «торговим людям» на ринках обох країн, містив низку правових норм щодо статусу осіб і майна їх підданих, взаємні обов'язки допомоги потерпілим [12, р. 278]. Так, п'ять статей договору містили норми міжнародного публічного права, приміром щодо допомоги тим, хто зазнав морської аварії (стаття 8), щодо викупу полонених і проходження військової служби у греків, а також про видачу злочинців і утікачів (стаття 14).

У тексті договору від 911 року увагу дослідників звертає норма щодо зобов'язань сторін надавати підтримку в порятунку торговельних кораблів, які зазнали катастрофи: якщо викине корабель на берег, то жителі тієї місцевості повинні зберегти як майно, так і потерпілих людей, а також допомогти відремонтувати корабель та провести його до безпечного місця: «Якщо викинутий буде човен вітром великим на чужу землю, і якщо він знайдений буде нами, русами, то якщо хто збереться спорядити човен з добром своїм і відіслати назад у землю Християнську, ми проведемо його крізь усяке небезпечне місце, доки (не) прибуде він у безпечне місце. Якщо ж такий човен, чи бурєю, чи земною перепоною задержаний, не може добратися до своїх місць, то ми, руси, допоможемо гребцям того човна і допровадимо (туди) з куплею їх по-здорову. Якщо це станеться поблизу землі Грецької і якщо приключиться така сама біда човну руському, то ми, (греки), прове-

демо його в Руську землю; і хай продають (руси) товар того човна...» [34, р. 118–119]. Вірогідно, цей пункт розглядав допомогу кораблям на території сторін договору. За переконанням О. О. Шевченка, у середньовічних державах Західної Європи аж до кінця XVIII століття майно потрошеного корабля і навіть того, що сів на міліну, ставало власністю тієї людини, яка мала землю, куди море виштовхнуло крам або корабель [9, р. 52]. Відтак вимоги міжнародної торгівлі сприяли реалізації принципу відкритості (свободи), передусім, Чорного моря. Київська Русь, починаючи з X століття, визнавала цей принцип. Отже, над Чорним морем не був встановлений принцип територіального верховенства якоїсь з держав (Русь чи Візантія). У морських державах Західної Європи доби Середньовіччя навпаки утверджувався принцип територіального верховенства над морськими територіями (наприклад, у Англії, Данії, Іспанії, Португалії) [13, р. 315]. Отже, міжнародний договір від 911 р. між Київською Руссю та Візантією був комплексною двосторонньою угодою міжнародно-правового, політичного та економічного змісту, а факт його укладення на початку X століття демонстрував рівноправність обоїх партнерств.

Щодо відносин із Візантією під час князювання Ігоря, як зазначав О. В. Задорожній, вони переважно були союзницькими. Так, у 935 році відбувся спільний морський похід до Італії. Проте відносини згодом зіпсувалися [14, р. 174]. У 944 році був укладений новий русько-візантійський договір між київським князем Ігорем, з одного боку, та імператором Візантії Романом і його синами Константином і Стефаном – з іншого. Серед причин його укладення дослідники називають війну між державами, що тривала протягом 941–944 років і була викликана наступом руських колоній в гирлі Дніпра, на Керченському і Таманському півостровах, а також бажанням Візантії скасувати пільги руським купцям, передбачених попередньою міждержавною угодою.

Нові умови договору доповнювали попередні, розширювалося представництво русичів на північному узбережжі Чорного моря, оскільки саме Русь займала місце Хозарського каганату як союзника Візантії [14, р. 174]. Договір включав норми щодо свободи торговельних і дипломатичних зносин, заборонялися безчинства русів на території Візантії. Особлива угода забороняла втручання Київської Русі у справи Корсунської землі у Криму, а також містила зобов'язання щодо

надавати військової допомоги грекам за необхідності [9, р. 42]. Угода містила, за словами І. Овсїй, і новацію для міжнародних відносин Русі та Візантії: для набуття чинності вона мала бути ратифікована у Києві [10, р. 21–22]. Однак і греки висунули свою умову під час укладення договору: київський князь зобов'язувався видавати спеціальну грамоту купцям, які представляли міжнародні інтереси Києва у Константинополі. За твердженням І. В. Петрова, «торговля с Візантией отличалась жестким юридическим формализмом, а ее правомочность удостоверялась серебряными великокняжескими печатями, замененными в 944 году специальной документацией – княжескими грамотами с указанием точного числа кораблей, направленных в империю» [15, р. 135]. Після прибуття до Візантії київські купці зобов'язувалися показати князівську грамоту, яка підтверджувала їхній статус. За відсутності такого документу київських купців могли затримати для з'ясування усіх обставин.

Аналіз вищенаведених русько-візантійських договорів дає підстави твердити, що усі вони уклалися у письмовій формі (формі міжнародних трактатів) і ніяким чином не різнилися з тими, які Візантія укладала з іншими середньовічними державами. Всі договори Русі з Візантією уклалися від імені імператорів (цесарів), з одного боку, та від імені великого київського князя, інших князів і всього населення Русі – з іншого. Переговорниками від грецької сторони переважно були бояри та сановники, переговорниками від Київської держави – послы («сли», «мужи») та купці («гості»). Наприклад, щодо змісту договору від 907 року переговорниками виступило п'ять послів, а у 944 році такими були вже двадцять шість послів і двадцять шість купців. Тексти договорів готувалися у двох екземплярах (хартіях) відповідно старослов'янською та грецькою мовами [4, р. 12].

Міжнародні відносини з Візантією продовжили займати провідне місце у зовнішній політиці Русі і у наступні десятиліття. Писемні джерела свідчать про візит руської делегації на чолі з великою княгинею Ольгою до Константинополя у 946 році. Ймовірно, серед кола питань, що обговорювалися, були і питання торговельно-економічної взаємодії, оскільки до складу руської делегації входило сорок чотири купці. Наступний відомий нам двосторонній русько-візантійський договір був укладений великим князем Святославом у 971 році. Він,

переважно, містив положення політичного характеру (русичі мали припинити воювати з Візантією, надавати імперії військову допомогу тощо), однак у сфері міжнародної торгівлі підтверджувалася чинність договору від 944 року, що позитивно впливало на подальший розвиток норм міжнародного торговельного права.

Наприкінці X – на початку XI століть, незважаючи на досить складні взаємостосунки між державами, практика укладення міжнародних договорів Київської Русі з Візантією продовжилася. Нам відомо, що у 1046 році імператор Константин IX Мономах запропонував укласти мирний договір Ярославу Мудрому, положення якого були спрямовані, передусім, на поглиблення дружніх зв'язків між Києвом та Константинополем. Вони були підкріплені шлюбом доньки імператора і князя Всеволода Ярославича, у якому в 1053 році народиться син – майбутній великий київський князь Володимир II Мономах [12, р. 279].

Отож, укладення низки двосторонніх міжнародних договорів між Руссю та Візантією у другій половині IX – на початку XI століть сприяло, з одного боку, беззаперечному зміцненню міжнародно-правового становища Київської Русі, а з іншого – мали істотне значення для розвитку як міжнародної торгівлі загалом, так і норм міжнародного торговельного права зокрема.

Київські князі укладали міжнародні договори не лише з Візантією, а й з іншими державами, передусім європейськими. Наприклад, ще за часів князювання Ольги були встановлені дипломатичні відносини з державами тогочасної Німеччини. Дослідники зауважують, що договори Русі є яскравим показником успішного діалогу між державами, заснованими на різних цивілізаційних культурах, з різними історичними умовами становлення і еволюції [17, р. 405].

Окремим інститутом міжнародного права періоду Середньовіччя вважається інститут династичних шлюбів, оскільки вони певною мірою гарантували стабільність двосторонніх міжнародних відносин і сприяли зміцненню міжнародного становища держави. Протягом усієї історії правителі Київської Русі використовували інструмент династичних шлюбів як форму закріплення зв'язків, у тому числі і торговельних, між тогочасними середньовічними державами. Оскільки київські князі і частина верхівки суспільства були варязького походження, вони тривалий час підтримували близькі зв'язки зі своєю батьківщиною.

Так, дві дружини князя Володимира Великого до прийняття ним християнства були, відповідно, богемського і болгарського походження. Своїх синів Володимир одружив з доньками польського короля Болеслава Хороброго, шведського короля Олафа, а доньок – з угорським королем Владиславом Лисим, з чеським королем Болеславом Рудим. Шлюб Володимира з Анною пов'язав його не лише з візантійським, а й з німецьким імператором, бо Теофано, сестра Анни, була дружиною імператора Оттона II і матір'ю Оттона III [34, р. 132].

Зовнішня політика держави часів князя Ярослава Мудрого була орієнто-ваною на Захід і зробила Київську Русь повністю європейською державою. Так, Ярослав Мудрий продовжував практику укладення династичних шлюбів: його донька Єлизавета була дружиною норвезького принца Гарольда; Анна, взявши шлюб із королем Франції Анрі I, стала французькою королевою; Анастасія вийшла заміж за угорського короля Андрія I. Троє синів Ярослава одружилися з європейськими принцесами. Інший київський князь – Володимир II Мономах перший шлюб уклав близько 1070 р. із Гідою, дочкою останнього англосаксонського короля Гарольда II. Взаємини з тодішніми Польщею, Угорщиною та Чехією були пріоритетними у зовнішній політиці Володимира II Мономаха. Так само через шлюбні союзи своїх дітей князь мав добросусідські відносини з шведськими, данськими та норвезькими монархами. Відтак встановлення міцних дружніх стосунків з європейськими державами сприяли торговельній взаємодії.

Дослідники звертають увагу на проведення масштабної європейської політики засновником Галицько-Волинської держави князем Романом Мстиславичем, який втручався у європейські події і династичні війни, зокрема в Німецькій імперії. Він був одружений із візантійською принцесою Анною, допомагав візантійцям у війнах з половцями [12, р. 180].

На початкових етапах формування давньоруської державності у середовищі населення, для яких торгівля ставала професійною справою, стали іменувати купцями. Згодом у купецькому середовищі почалися виокремлюватися так звані «гості» – чужоземні купці та місцеві купці, що спеціалізувалися на зовнішній торгівлі. З цього приводу М. Ліхтей вказує, що «такое разделение торговой среды не случайно. «Гости» являлись представителями государства в международных отношениях, что закреплено еще в договорах с Византией, и постав-

ляли ряд дефіцитних товарів (драгоценні метали, шовк, вино і др.), які ценились правящою верхівкою. В такому виділенні «гостей» як особого класу видні передумови формування особого виду господарської діяльності – зовнішньоекономічної» [18, с. 34]. Інший дослідник – І. В. Петров зауважує, що традиція «гостинності» додержавного періоду була властива, передусім, полянам, а протягом IX–X століть із еволюцією державно-правових інститутів перетворюється у правовий звичай охорони іноземного купецтва в Києво-Руській державі. Вчений відзначає, що згідно з повідомленнями арабського мандрівника кінця IX – початку X ст. Ібн-Русте русичі велику увагу приділяли забезпеченню безпеки іноземним купцям, вказуючи, що «правовая защита распространяется далеко не на всех иноземцев, а только на две их категории: 1) иноземцев, ищущих у русов покровительства; 2) иноземцев, часто посещающих древнерусские земли» [15, с. 135]. Перський історик Гардізі у XI столітті зазначав, що «нет у них обыкновения, чтобы кто-либо оскорблял чужеземца. И если кто оскорбит, то половину имущества его отдают потерпевшему» [19, с. 58]. Отож, правовий звичай охорони іноземного купецтва в Київській Русі з впевненістю можна вважати елементом міжнародно-правової культури українського народу.

Привілейоване становище купців підтверджує те, що вони разом з боярами мали право державної служби: брали безпосередню участь у військових походах, посольствах, в управлінських та судових справах, однак не мали права брати участь у боярській раді [20, с. 51]. У добу Русі-України купці організовувалися у корпорації, що спеціалізувалися на міжнародній торгівлі певними товарами переважно з Візантією та європейськими державами. На це вказують скандинавські джерела, у яких йдеться про торговельні товариства купців X–XI століть, серед яких могли бути як індивідуальні, так і колективні суб'єкти торговельних правовідносин [21, с. 81]. Так, у тогочасних великих давньоруських містах, передусім у Києві, Любечі, Володимирі-Волинському, Галичі та інших спеціально зводили торговельні двори через завелику кількість іноземних купців.

Неабиякий вплив на становлення правових норм, які регулювали відносини щодо організації та здійснення як міжнародної, так і внутрішньодержавної торговельної діяльності у добу Київської Русі, мала

Руська Правда. Цей нормативно-правовий акт стосувався й питань правового статусу іноземців. О. В. Задорожній зазначав, що сама наявність статей щодо іноземців уже свідчить про широкі сталі міжнародні контакти і, відповідно, міжнародно-правові відносини Київської Держави [34, р. 108].

Поява першої редакції Руської Правди пов'язується з іменем великого київського князя Ярослава Мудрого і датується приблизно проміжком часу між 1016 та 1054 роками, друга редакція (Правда Ярославичів) датується 1068 роком, а третя (Правда Володимира Мономаха) – не молодша за 1113 рік. Науковцям відомо понад 100 списків Руської Правди, які мають відповідну назву і класифікацію. Списки Руської Правди залежно від їх змісту традиційно поділяють на три редакції – Коротку Правду, Просторову Правду і Скорочену Правду. Для дослідження правових норм доби Київської Русі найціннішим джерелом є Просторова редакція Руської Правди.

Положення Правди охоплювали, зокрема, правовідносини купівлі-продажу, міни, позики, зберігання (поклажі), майнового найму та інші. У про-цесі формування давньоруської держави досить поширеним серед торговельних договорів був договір міни, однак згодом через генезу економічних відносин його замінює договір купівлі-продажу. На це вказують, наприклад, статті 37–39 Просторової Правди. Предметом купівлі-продажу були, як правило, рухомі речі. Договори (ряди) уклалися, зазвичай, в усній формі на торзі за участі свідків або митника. Відомий дослідник історії українського права О. О. Шевченко вказував, що нормами Руської Правди регламентувався не стільки договір купівлі-продажу, скільки спори, які могли виникнути в результаті його укладення [9, р. 52].

У період, що розглядається значного розповсюдження набував договір зберігання чужих речей (поклажі). Ці правовідносини врегульовувала стаття 49 Просторої Правди «Про товар (даний на зберігання)»: «Якщо хто кладе у кого-небудь товар на зберігання, то при цьому свідки не потрібні; якщо ж (той, хто клав на зберігання) стане стягати більше (ніж сам віддав за товар), то хай присягне той, у кого знаходився товар (на зберіганні, заявляючи, що) «ти у мене поклав лише стільки(не більше)», адже (він) уже тим йому (тобто позивачу) робив благодіяння, що зберігав його товар» [22, р. 41]. Наявність цієї законодавчої норми

мала позитивне значення для розвитку торговельних операцій, оскільки йшлося про зберігання товару за очевидної участі купців.

Окрему увагу законодавець приділяв правовідносинам позики, що було відображено у статтях 47, 52 Просторової Правди. Позики досліджуваної доби були як безвідсотковими, так і з виплатою відсотків, об'єктом позики могли бути як гроші, так і рухоме майно (наприклад, худоба, збіжжя, мед). Указаний договір мав обов'язково укладатися у присутності свідків, якщо сума позики перевищувала три гривні. Для дослідження процесу становлення та розвитку норм міжнародного торговельного права на теренах України чимале значення має стаття 48 Просторової Правди, у якій йдеться про умови позики і повернення боргу купцями. Дослідники тексту Руської Правди вказують, що гіпотеза даної статті передбачала умови позики і повернення боргу купцями. Законодавець своїми приписами надавав їм особливих прав на отримання й видачу в борг грошей для торгових операцій, їм не було потрібно залучати свідків угоди через відмову в поверненні боргу, а кредитору достатньо було підкріпити свої показання клятвою. На думку деяких дослідників (М. М. Тихомирова, Л. В. Черепніна), закон явно протегував купецьким товариствам, заснованим «на довірі», торгівлі у складчину [22, р. 64].

У досліджуваній період значного розвитку набули лихварські операції, тому окремі положення Руської Правди врегульовували їх (статті 50-53 Просторової Правди). Дослідники вказують на те, що ст. 50 наділяла лихварів широкими комерційними можливостями, не обмежуючи розмір відсотків («реза»). Вказана норма передбачала обов'язок наявності свідків при укладенні договору, якщо сума боргу перевищувала три гривні. Строк стягнення позикових відсотків з надання грошей, меду, зерна визначався умовами угоди («како ся будеть рядил, тако же ему имати») [22, р. 65]. Російський дослідник давньоруських юридичних термінів М. А. Ісаєв зауважував, що відсотки за договором позики були нормою звичаєвого права, а «древние долговые расписки представляли собой небольшую палочку, с нанесенной на ней зарубками, затем эту палочку расщепляли надвое: одну половину брал кредитор, другую – должник» [23, р. 87].

Як продовження попередньої статті можна розглядати статтю 51 Просторової Правди, яка регламентувала величину відсотків залежно

від строків чинності договору. Для договорів позики на строк від кількох днів до одного місяця установлювався так званий «місячний рез». Його величина у статті не встановлювалася, однак М. Б. Свердлов допустив, що ставка рівнялася двадцяти відсоткам [8, р. 129]. Якщо ж договір позики укладався на строк до одного року, то ставка одразу зростала до п'ятдесяти відсотків. Позичальник, котрий вчасно не оплатив відсоткову суму за короткостроковою позицією, виплачував далі «третьої рез», що складав п'ятдесят відсотків. Таким чином, протягом другої половини XI – на початку XII століть лихварі, забезпечуючи передусім купців кредитними ресурсами, знаходилися під певною охороною та захистом держави.

Появу обмежувальних заходів щодо лихварів дослідники пов'язують з початком князювання у Києві Володимира II Мономаха (1113 р.). Так, П. П. Толочко зазначає, що «в Киев он пришел не по собственной воле, а по настоянию киевского боярства» [8, р. 101]. Відтак, ініціювавши зміни до тексту Руської Правди, з'явилася стаття 53 Просторової Правди. Вітчизняні дослідники тексту Правди зауважують, що положення вказаної статті фіксувало правило: якщо лихвар двічі одержав з боржника власні п'ятдесят відсотків боргу (тобто повну суму), то він позбувався права на подальше стягнення боргу («до третього реза»). Він зберігав це право на їх одержання лише в разі виданих «в рост» грошей. Якщо ж він одержав з боржника свої відсотки тричі, то боржник звільнявся від жодних боргових зобов'язань. Однак, вказані зміни не торкалися короткострокових позик [22, р. 66].

Як стверджував П. П. Музиченко, високий рівень торгівлі в Київській Русі змусив законодавця включити в Руську Правду цілий устав банкрутства [25, р. 45]. Відповідно до статей 54 і 55 Просторової Правди розрізнялося три види банкрутства: по-перше, банкрутство без вини, тобто у випадку нещастя, коли товар знищено у результаті стихійного лиха, аварії, пожежі або розбійного нападу. За цих умов купець отримував можливість поновити втрачене, а також розстрочку в платежі. За словами М. Ліхтея, «эта норма закрепляет основу понятия форс-мажорных обстоятельств в отечественном законодательстве» [18, с. 36]; по-друге, якщо купець проп'є або програє чужий товар, то його доля безпосередньо залежала від волі кредиторів: вони могли очікувати повернення боргу, дати банкруту відстрочку або продати його в

холопство (стаття 54 Просторової Правди). З цього приводу Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв слушно підтверджували, що вказана стаття демонструвала особливий статус купця у давньоруському суспільстві, охороні з боку держави його грошових і торговельних операцій, на які не поширювалося право отримання позик пересічними городянами [22, р. 66]; по-третє, злісне банкрутство (стаття 55 Просторової Правди). Так, якщо купець-боржник візьме для продажу товар у непоінформованого зашого купця і не зможе з ним розрахуватися, то він (банкрут) віддається на волю кредиторів (санкція аналогічна статті 54). Закон утверджував черговість відшкодування боргів залежно від особи кредитора: після продажу майна і, мабуть, самого купця-невдахи чи злісного банкрута в холопи борг, передусім, відшкодувався князю (державі), в другу чергу – борг приїжджому купцю, лише згодом – місцевим («домашнім») купцям, які поділять між собою залишок («что ся останеть кун»). Остання частина статті прописує правило, згідно якого позичальник, що зловживав відсотками й отримав більшу частину боргу, позбавлявся права на повернення суми позики [22, р. 67].

З цього приводу О. В. Задорожній зазначав, що особливими статтями захищалися майнові права іноземців. Якщо закордонний купець довірив свій товар безнадійному боржникові, не знаючи про його банкрутство, то в такому випадку негайно продавалося все майно цієї людини з молотка. Першими ж грішми відшкодовувалися збитки іноземця. Злісних лихварів позбавляли їхніх грошей взагалі [34, с. 109].

Особливе місце в історії українського державотворення займає Галицько-Волинське князівство – самобутнє державне утворення, яке утворилося у 1199 році в результаті об'єднання Галицького і Володимиро-Волинського князівств. Як зазначає В. М. Репецький, перебуваючи на межі знаходження східнослов'янських народів і держав, центральної, південної і західної Європи, Галицько-Волинське князівство в силу обставин мало здійснювати жваві зносини, нерідко посередницького характеру. Саме тому воно не могло обмежитися темпами зовнішніх зносин періоду Київської Русі. Тут не лише князь, а й, що характерно для регіону, бояри змушені вести активну дипломатичну діяльність. У період XII–XIII ст. Галицько-Волинське князівство – це визнаний іншими державами суб'єкт міжнародно-правових зносин, з

яким вони прагнули розвивати стосунки політичного, торговельного, дипломатичного та іншого характеру [16].

Через Галичину та Волинь проходив важливий для Азії та Європи торговельний шлях по річках Дністер, Південний Буг і Вісла, що сприяло контактам цих земель із Західною Європою без посередництва інших народів і збільшувало заможність місцевих мешканців. Цей торговельний шлях примусив галичан уступити в особливі відносини з половцями-берладниками, котрі контролювали пониззя Дністра та які в результаті увійшли до складу Галицько-Волинського князівства як окрема автономна територія. Такий торговельний союз значно вплинув на політику князівства, у результаті якої галичани набагато рідше брали участь у спільних походах інших руських князівств проти половців, а половці майже не нападали на ці землі [9, р. 71]. Великими торговельними центрами стають Львів, Луцьк, Володимир, Перемишль, Кам'янець.

Після остаточного занепаду Галицько-Волинської держави і включення Галичини до складу Польщі та Угорщини частина боярства, багатство якої було зосереджено в торгівлі та ремісництві, перетворилася на верхівку містян, очоливши гільдії та цехи [9, р. 77].

2. Доба перебування українських земель у складі Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої (друга половина XIV – перша половина XVII ст.)

Починаючи з другої половини XIV ст., більша частина українських земель увійшла до сфери політичного впливу Литви та Польщі. Після розпаду Київської Русі й занепаду Галицько-Волинського князівства державно-правовий розвиток українських земель тісно пов'язується з Великим князівством Литовським – багатонаціональною середньовічною державою, до складу якої входила і більшість українських земель. Велике князівство Литовське багато в чому перейняло елементи державної і правової організації доби Київської Русі, а руське право, за твердженням С. В. Кудіна, зберегло свій «регіональний вимір», залишаючись потужним джерелом для права українських земель. Воно стало, по-перше, одним із найпотужніших джерел статутних земських грамот литовських князів, листів-привілеїв, що надавались містам, окремим верствам населення і всіх трьох редакцій Литовського Статуту;

по-друге, норми руського права використовувались як у публічно-, так і приватноправовій сферах [17, р. 384–385]. Незважаючи на певний економічний занепад українських земель, що розпочався після монголо-татарської навали і тривав понад століття, закони економічного обігу прямо або опосередковано все ж впливали на процес формування правил міжнародної торгівлі, а відтак відбувався подальший генезис норм міжнародного торговельного права.

Київська земля та Волинь користувалися у Литві широкою автономією не лише у політичному, але і у правовому житті, зберігали свій юридичний устрій, оскільки стояли на більш високій правовій сходинці розвитку, ніж Литва [4, р. 24]. З цього приводу М. М. Ясинський зауважував, що «русская цивилизация, влияя на все элементы литовской жизни, не могла не влиять въ тоже время на юридическую жизнь Литовско-Русского государства, темъ более, что раньше половины XIII ст. въ Литве не существовало никакихъ письменныхъ памятниковъ юридической и политической жизни, а туземные литовскіе обычаи подъ напоромъ более совершенныхъ обычаевъ и порядковъ русскихъ, понятно, должны были или совершенно исчезнуть, или ассимилироваться съ этими последними» [26, р. 2].

Литовські князі, у свою чергу, виявляли незмінну повагу до місцевих звичаїв. Норми руського звичаєвого права знайшли своє відображення у обласних привілеях (статутних земських грамотах), які встановлювали становище окремої землі у складі Литовсько-Руської держави. Так, наприклад, у підтверджувальній грамоті Київській землі від 1507 р. литовські князі проголошували: «старини не порушуемо, новизни не вводимо». В основі статутних земських грамот був закладений принцип визнання законності проklamованих литовськими князями пільг на підставі спадковості їх вживання: «тых прав, которыи ж они мают, как было за отца и брата нашего, им не рушаем» [27, р. 46]. Відтак статутні земські грамоти тривалий час залишалися єдиним джерелом законодавчого права, найвідомішими з яких були грамоти Київській (1494 р., 1507 р., 1529 р.) і Волинській (1501 р., 1509 р.) землям.

Обласні привілеї стосувались усіх станів суспільства, встановлювали їхні права й обов'язки, підтверджували раніше надані привілеї. Обласні привілеї склалися мешканцями самої землі, а центральна влада вносила лише деякі зміни і додатки до них [4, р. 29]. Найпоши-

ренішими привілеями економічного характеру за цими документами були дозволи на проведення ярмарків і торгів, міщани отримували право вільно курити горілку, варити пиво і мед, торгувати заморськими винами, створювати міську воскобійню, лазню, кухню. Так, привілеєм місту Києву 1498 р., підтвердженим у наступні роки, запроваджувались у місті два щорічні ярмарки тривалістю сім днів, Львову привілей на два ярмарки надано у 1472 р. [28, р. 45].

Отже, протягом XIV–XVI ст. в українських землях Великого князівства Литовського зберігали чинність *норми торговельного звичаєвого права*, що склалися у попередню добу і регулювали, передусім, правовідносини між членами торговельних корпоративних гільдій (купцями, лихварями, банкірами, капітанами торговельних суден тощо) [9, с. 108]. Еліту становили багаті торговці – купці, зайняті у транзитній торгівлі та оптовому продажу. Купецьке середовище було з'єднане родинними і корпоративними зв'язками, основною формою такого об'єднання були гільдії, куди входили, як правило, купці з одного міста і з'єднані спільними професійними інтересами (спеціалізація на торгівлі однієї групи товарів). Вони мали власні статuti, забезпечували своїм членам монопольні умови в торгівлі, а також надавали за необхідності правовий захист.

Іншою формою міжнародного права загалом, і торгового права зокрема, був *міжнародно-правовий договір* і мав назви на кшталт унія, пакт, угода, договір. Він мав за мету встановлення, зміну або припинення прав і обов'язків у різних міждержавних відносинах між Великим князівством Литовським і сусідніми державами, Пруським і Лівонським орденами, Псковською і Новгородською республіками, Московським князівством, Польським і Угорськими королівствами, Кримським ханством та іншими державами. За характером міжнародні договори були політичними, однак їх зміст та принципи дотримання умов сторонами безпосередньо впливали на торговельну взаємодію між державами та іншими суб'єктами міжнародного торговельного права. За кількістю договірних суб'єктів договори, як правило, були двосторонніми, а за об'єктом правового регулювання – комерційного або політичного характеру. Міжнародні договори суспільного, торговельного й господарського характеру містили норми щодо видачі невільників-утікачів, приймання чужих громадян-купців, встанов-

лення прикордонних мит та ін. У другій половині XV ст. комерційні договори мали право укладати як великі князі литовські, так і удільні князі, але лише для своїх земель. Ці договори не повинні були суперечити загальнозобов'язуючим земським законам [9, р. 111]. Особливістю міжнародної торгівлі практично усього періоду Середньовіччя було те, що вона велася на засадах взаємного інтересу й поваги, що гарантувались у відповідних міжнародних договорах [1, р. 232].

У розглядувану добу неабиякий вплив на подальшу еволюцію інститутів міжнародного торговельного права мали норми *магдебурзького (німецького) права* – правової системи міського самоврядування Європи середньовічної доби. Відтак норми міжнародного торговельного права включаються до системи муніципального (міського) права. Магдебурзьке право сформувалося у однойменному місті (земля Саксонія) близько 1235 року, а з XIV століття починає ширитися містами сучасної України – у 1329 році його отримують такі міста, як Вишкове, Тячів та Хуст; у 1339 році – місто Сянок, у 1356 році – Львів, а у 1374 році – Кам'янець-Подільський.

Як зазначають сучасні дослідники, магдебурзьке право було впроваджено в українських землях разом із переселенням німецьких колоністів. Їх кількість значно зросла у період правління князя Данила Галицького та його спадкоємців. Вони стимулювали переселення німецьких колоністів різноманітними привілеями, бажаючи розбудувати міста за зразком європейських, поживати промисел та торгівлю, підвищити економічний статус держави [29, р. 92].

Поширювання магдебурзького права в українських землях було природним явищем історичного розвитку Європи. Зауважимо, що місто – це витвір доби Середньовіччя у правовому змісті, а XIII–XIV століття – це період інтенсивної розбудови тогочасної міської інфраструктури. У цей час лише в Галичині дослідники нараховують близько чотирьохсот міст із магдебурзьким правом, що вказувало про їх значний економічний розвиток та наявність достатньої кількості ремісничо-торгового населення.

Економічний розвиток українських земель, що здійснювався у XV – першій половині XVII століть сприяв подальшому розвитку зовнішньої торгівлі. Тісні економічні зв'язки встановлювалися, передусім, із східноєвропейськими державами, Московським царством, ганзейськими

містами та генуезькими містами-колоніями у Криму. Так, у Києві існували двори-колонії московських, грецьких, польських, турецьких та італійських купців. Так само вагомим розмірів досягала торгівля тогочасних українських міст з країнами Центральної та Західної Європи. З кінця XV ст. зростає позиція Гданська, через який до Західної Європи з України вивозилося збіжжя, продукти лісового промислу.

Протягом XV–XVI століть магдебурзьке право поширилося на міста Правобережної України. Так, Київ отримав привілей на магдебурзьке право у 90-х рр. XV століття, протягом XVI століття – міста Лівобережної України (наприклад, Лохвиця, Лубни, Пирятин, Прилуки тощо); у 1638-1640 рр. – Вінниця. До кінця XVIII століття магдебурзьке право здобули майже всі міста Лівобережної України на основі гетьманських грамот (Полтава у 1752 р., Новгород-Сіверський у 1758 р. та ін.). Ефективність норм магдебурзького права була беззаперечною, оскільки протягом тривалого часу вони зберігали юридичну чинність. Лише у 1786 році магдебурзьке право було скасоване у Львові через декрет австрійського імператора Йосифа II, а російський імператор Микола I указом від 1831 р. скасував магдебурзьке право у містах Гетьманщини, крім Києва, де воно було чинним до 1835 року.

Як зазначає дослідниця історії магдебурзького права в Україні Т. Д. Гошко, слід пам'ятати про територіальну неоднорідність і часову трансформацію магдебурзького права. Чим далі на схід, тим сильнішими були елементи місцевого права у нормах самоврядування міст, тим менше було в них елементів магдебургії. У процесі історичного розвитку міст постійно відбувалася зміна чинних у них норм німецького права. Магдебурзьке право видозмінювалося як у просторі, так і у часі. По суті, єдиної системи магдебурзького права в Україні не існувало. Можна говорити лише про сукупність різноманітних варіантів міського самоврядування, які мали певною мірою спільне походження і об'єднувалися під спільною назвою [30, р. 195–196].

Значення норм магдебурзького права полягало у тому, що міста отримували самоврядування, податковий та судовий імунітет, звільнялися від управління й суду феодалів, а суспільно-політична та економічна діяльність, правове становище і майнові права городян регулювалися власною системою правових норм. Магдебурзьке право утверджувало порядок обрання міської влади, її функції, визначало

діяльність купецьких товариств, ремісничих цехів, порядок торгівлі та ін. Так, наприклад, юрисдикції львівського магістрату з XV ст. безпосередньо підлягали іноземні купці, що проїжджали через місто або тимчасово перебували в ньому. Італійці ж, які провадили зі Львовом широку торгівлю, мали в місті свого консула. Поширені в українських землях Великого князівства Литовського та Речі Посполитої збірки магдебурзького права передбачали також можливість використання звичаєвого права.

У містах з магдебурзьким правом склалася усталена юридична термінологія, яка широко застосовувалася у торговому обороті протягом багатьох століть. Відтак, *акциз* – міський податок від обороту у вигляді відсотка вартості товарів, проданих на ринку; *дорожній примус* – це зобов'язання купців транспортувати товари певними дорогами, що вели через міста із правом складу; *лонгерія (люнарія)* – комісія міського господарства, *люстрація* – контрольний перегляд, інспекція; метрика – книга записів виданих документів і здійснених публічно-правових дій, ведена у канцелярії правителя; *право складу* – один із заходів регламентації торгівлі доби Середньовіччя та Нового часу, за яким купці зобов'язані були зупинятись у складських містах та продавати там товари місцевим купцям; *премити* – штраф за несплату мита; *цїха* – клеймо, що ставили на упаковані товари, з яких сплачено мито; *цїза* – міський податок, кошти з якого використовувались на термінові потреби держави; *чопове (чоповий податок)* – податок, який сплачувався за виготовлення алкогольних напоїв; *шинкувати* – торгувати алкоголем; *шос* – міський податок з нерухомості та капіталу та ін. [30, р. 205–206].

Відзначимо, що у вказаних містах вкоренилася також і латинська термінологія, яка спрощувала укладення комерційних договорів між місцевими та іноземними купцями (наприклад, *actio ex contractus* – договірний позов, *actor* – позивач, *alienus* – іноземець, *antiqua custuma* – давній звичай, *casus consensus* – згода, *contractus* – договір, *debitum* – борг, *fidejussor* – поручитель, *mercator (caupo, negotiator)* – купець, *receptus* – посередник, *res mobilia* – рухоме майно та ін.). Це свідчило про комплексний, універсальний та антифеодальний характер норм магдебурзького права. Сучасні дослідники наголошують, що магдебурзьке право через використання у його джерелах праць глосаторів і коментаторів римського права, зокрема

Йоганеса фон Буха, *Corpus Juris Civilis* Юстиніана та праць античних авторів, сприяло рецепції римського права в Україні [12, р. 469].

Таким чином, норми магдебурзького права були важливим джерелом міжнародного торговельного права і сприяли розвитку підприємницької ініціативи у добу Середньовіччя та Нового часу. Так, наприклад, перетворення Вінниці у 1598 р. на столицю Брацлавського воєводства сприяло подальшому розвитку зовнішньої торгівлі Подільського краю. Однак магдебурзьке право, яке отримала Вінниця у 1638 р., дало ще вагоміший поштовх експортно-імпортній торгівлі, яка на той час перебувала в руках єврейського кагалу. За словами В. Б. Чорного, перші згадки про єврейські торговельно-промислові елементи у Вінниці датуються ще 1506 роком. Згідно архівних документів, Масин Шульжич продає маєток Котенево «єврейові острозькому пану Михелю Шимонковичу – митникові Брацлавському й вінницькому за 50 кіп грошей литовської лічби» [6, р. 196].

Протягом другої половини XV–XVI століть проходять трансформації політичних, суспільних, економічних та товарно-грошових відносин, відтак впродовж XVI століття видається кодифікований акт загальнодержавного значення – Литовський Статут у редакціях 1529, 1566 і 1588 рр., норми якого були чинними у Лівобережній та Правобережній Україні аж до 40-х років XIX ст. В основу систематизації права Великого князівства Литовського та Речі Посполитої був закладений принцип суверенності держави всупереч середньовічному церковно-католицькому космополітизму.

Джерелами Статуту стали норми давньоруського звичаєвого права, Руської Правди, Судебника Казимира 1468 р., статутних земських грамот, сеймових постанов та ухвал, а також рецеповані норми римського, німецького та польського права. Відзначимо, що норми Литовського Статуту безпосередньо не регламентували зовнішню торгівлю, однак, приміром, закріплювали привілейоване становище шляхетської верстви. Вже у середині XVI століття шляхта отримала право безмитного перевезення продуктів власного виробництва і, таким чином, прирівнювалась до купців. Ця норма була ухвалена у 1559 р. рішенням Вального сейму, а згодом була зафіксована у другій редакції Литовського Статуту 1566 р. (розділ «О наданьї мита шляхте»). Окремі норми Статуту стосувалися кримінальної відповідальності іноземних купців,

якщо ті вчиняли злочин на території держави (наприклад, артикул 17, розділу I, Статуту 1566 р.; артикул 1, розділу I, Статуту 1588 р.) [31].

У добу Середньовіччя, передусім у європейських державах, активно формуються інститути міжнародного торговельного права – інститути ярмарків, торгових привілеїв іноземним купцям, свободи торгівлі і недоторканості іноземних торговців та інші. За твердженням О. В. Буткевич, у цей час проходить становлення низки класичних інститутів міжнародного торговельного права на засадах універсальності, взаємності, рівності та економічної доцільності, що стануть основою середньовічного і новітнього міжнародного торговельного права [1, р. 221]. Схожі процеси відбувалися і в українських землях Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, однак з певними обмеженнями через проведення державою економічної політики протекціонізму. Окремої уваги заслуговують інститути права складу, дорожнього примусу і торгового мита.

Протягом XI–XII століть на території сучасних Англії, Франції, Німеччини та Італії виникають ярмарки – інститут міжнародного торговельного права, причому, за поглядом О. В. Буткевич, їх дослідники інколи виділяють як один із основних факторів появи міжнародного права в середні віки. На ярмарках вироблялися власні комплекси норм, що регулювали практично всі аспекти їх проведення, і потім вливалися у загальний комплекс міжнародного торговельного права [1, р. 217]. Під ярмарками розуміють періодичні торги, що здійснюються у певному місці і у певний час. У досліджувану добу ярмарки проводилися у заздалегідь визначений час, відтак укладення торговельних угод (контрактів), в тому числі і міжнародних, відбувалося у прискореному режимі. Активну участь в укладенні ярмаркових угод (контрактів) брали як місцеві купці (передусім українські містяни, євреї, вірмени, німецькі та польські поселенці), так і іноземні. Предметом купівлі-продажу було збіжжя, мед, віск, хутро, деревина, скляні та ювелірні вироби, дорогі тканини, вина, овочі, фрукти, прянощі та ін. Усі угоди сторони укладали, як правило, у присутності свідків і з виконанням деяких символічних дій та обрядів. Було заведено, щоб контрагенти перебивали руки, все це робилося на підтвердження і закріплення договору.

Збільшення кількості міст спряло економічному зростанню держави. У другій половині XVI – першій половині XVII ст. на Поділлі

швидко зростають такі міста, як Шаргород, Могилів, Літин, Тульчин, Гайсин та інші. За визначенням дослідників, у 40-х р. XVII ст. лише на Брацлавщині було близько 122 міста й містечка. Великі магнати, володіючи переважно більшістю міст, були зацікавлені в їх розвитку і не заперечували, а нерідко й самі домагалися, щоб уряд визнав право на торги та ярмарки за їх містами [6, р. 194].

За твердженням В. Б. Чорного, зовнішня торгівля з найдавніших часів підлягала певній примусовій регламентації. Це, передусім, митна справа, дорожній примус, складське право. Влада запроваджувала певний торговельний протекціонізм на користь місцевого купецтва. Дослідник слушно зазначає, що згадані обмеження певною мірою гальмували економічні стосунки, штучно стримували не лише зовнішню, але й внутрішню торгівлю. Вони заважали купцям їздити зручними для них шляхами, спрямовували їх до митниць, кількість яких зростала з кожним роком, змушували їх збувати товари в містах оптом і лише місцевим купцям. Суворі регламентації призводили до розорення значної частини дрібного й середнього купецтва. Однак незаперечним є той факт, що торговельні обмеження сприяли економічному піднесенню міст, які стояли на основних транспортних магістралях, створювали структуру для економічних зв'язків і вибудовували цілісну систему організації митної справи на правових засадах [6, р. 191]. Про це свідчить протекційний універсал Володимирського князя Андрія Юрійовича краківським купцям на гарантію торгової безпеки та зменшення митного збору. Документ, датований приблизно 1320 р., надавав права купцям, не сплачуючи мита, торгувати у Володимирі [33, р. 16]. Незаперечним є той факт, що в міста Волині і Поділля іноземним купцям дозволялося ввозити товари лише певними шляхами. Свідченням цього є документ 1341 р., де дозволялося торунським купцям приїжджати до Луцька, не обминаючи Дорогочина, Мельника і Берестя [33, р. 19].

Протягом другої половини XIV – першої половини XVII століть набувало розвитку *право складу* як форма і регламентація торгівлі середньовічного періоду. Міста як торгівлі центри отримували від держави статус транзитних, а іноземні купці торгували там протягом певного часу – від декількох днів (від трьох до десяти) до декількох тижнів, збуваючи товари, що підлягали складу, не приїжджим купцям,

а, передусім, місцевим жителям і шляхті, як правило – оптом. Так, наприклад, право складу Львову, Луцьку і Володимирі надавалося із середини XIV століття, а Києву – з XV століття.

З правом складу був досить тісно пов'язаний *інститут дорожнього примусу* – зобов'язання купців транспортувати товари певними шляхами, що вели через складські міста. Дорожній примус, за визначенням В. Б. Чорного, полегшував контроль над торгівлею й забезпечував збирання торговельних мит. Праву складу підлягали не лише іноземні, але й іногородні купці. Писемні джерела повідомляють, що за Казимира IV на території України, що входила до складу Великого князівства Литовського, було чотири складських міста для заморських купців – Київ, Луцьк, Львів, Володимир, а в XVI – на початку XVII ст. таке право було надано Острогу [6, р. 192].

У досліджувану добу важливим джерелом як державних доходів, так і доходів міст і феодалів було *торгове мито* – грошовий збір з купців за переміщення товарів територією держави. Дослідники зауважують, що протягом XIV–XVI століть з торгового мита виділяються торгові та ярмаркові оплати, а саме поняття «мито» трансформується виключно в оплати від засобу транспортування під час перетину певного пункту – греблі, моста, гаті без огляду на тип і вид товару. Протягом XVI–XVIII століть торгове мито («*theloneum forense*», «*jus fori*», «*tributum in foro*», *myto targowe*, «*торгове мито*», «*грош торговли*») означало оплату на користь старости або власника міста від кожного привезеного товару, яка не вимагала існування якогось спеціального привілею, а її розміри встановлювалися безпосередньо власником населеного пункту залежно від місцевої специфіки. У свою чергу торгове мито поділялося на мито, сплачене іноземними купцями та мито, сплачене купцями з інших міст держави [32].

Так, оволодівши Подільською землею у другій половині XIV ст. і ставши господарями, князі Коріатовичі встановили контроль над торговими шляхами та певною мірою упорядкували сплату торгового мита. Про це свідчить договірна грамота литовко-руських князів: Явну та Кейстута, Любарта, Юрія Наримонтовича і Юрія Коріатовича з польським королем Казимиром Великим і мазовецькими князями Земовитом і Казимиром, яку складено у вересні 1352 р. на Волині. Згодом, звільнивши Поділля від татар, князі Коріатовичі приймають низку

грамот і привілеїв, які надавались подільським містам, у тому числі й на безмитну торгівлю, що значною мірою позитивно позначалось на економічному зростанні всього краю [6, р. 192]. В історичних джерелах збереглися відомості про те, що Великий князь Литовський Вітовт на Поділлі у першій третині XV ст. облаштував митниці, в яких усі товари, що привозилися, обкладалися митом у скарбницю князя. Оскільки міста Поділля за Вітовта ще не отримали «право складу», то митна справа повністю була зосереджена в руках князя, який контролював усю транзитну торгівлю, а також збут місцевої сировини, хліба, худоби. Не було також і чіткої регламентації у вигляді обов'язкового провезення товарів через певне місто з обов'язковим стягненням різного мита, що встановлювалось приватними особами у своїх володіннях і маєтках [6, р. 195].

Бурхливий розвиток капіталістичних та товарно-грошових відносин в Західній Європі у XVI ст. зумовили зміни і в структурі поміщицького господарства на Сході Європи. Так, у XVI – першій половині XVII ст. Україна залучається до балтійського експорту сільськогосподарських продуктів, особливо через місто Гданськ. Піднесення міст і мануфактур у Європі викликало попит на український хліб і промислову сировину [33, р. 7]. Розвиток внутрішнього та зовнішнього ринку спонукав місцевих феодалів (передусім, шляхту), які отримували значні привілеї для ведення міжнародної торгівлі, до перетворення своїх маєтностей на фільварки, тобто до запровадження власного господарства (з виробництвом хліба на продаж і переробкою сільськогосподарської сировини).

У розглядуваний період торгіві привілеї також отримували представники національних меншин (національних громад), оскільки організації національних меншин (вірменські, єврейські, грецькі громади в містах та селищах) були колективними суб'єктами правовідносин поряд з комерційними організаціями (купецькими гільдіями та ремісничими цехами) та широко залучалися до міжнародної торгівлі.

Так, досліджуючи торгіві та промислові привілеї за документами дозвільного характеру в історичній ретроспективі, К. І. Апанасенко звертає увагу на надання привілеїв національним громадам Львова (німецькій, єврейській, українській, польській, вірменській). Ще у 1356 р. привілеї польського короля Казимира III зробив католицьких

переселенців (насамперед німців) привілейованою національною громадою. Економічне надання у вигляді права на проведення торгів адресувалось у XIV–XV ст. насамперед католицькій громаді. Українській громаді надані політичні та економічні права нарівні з католиками привілеєм короля Сигізмунда Августа 20 травня 1572 р. (у т. ч. право торгувати будь-якими товарами в Речі Посполитій). Вірменська громада у 1402 р. виклопотала привілей на торгівлю у всьому Польському королівстві. Привілеєм 1578 р. вірмени зрівнювалися у правах з польськими міщанами. Окрему увагу дослідниця звертає на привілеї єврейській громаді. Для всіх євреїв Польського королівства основним документом у правовому статусі був статут князя Болеслава Побожного 1264 р., який став основою для подальших королівських надань. Статут Казимира III 1367 р. повторює цей статут і виділяє, серед іншого, торговий і кредитний привілей євреям. Декрети польського короля 1493, 1497, 1515 р. регулювали торгівлю євреїв волами і сукном, а декрет Сигізмунда I 1521 р. – ще й торгівлю воском і шкірою [28, р. 46].

Висновки

На підставі дослідження процесу становлення та розвитку норм та інститутів міжнародного торговельного права у добу Київської Русі та у період, коли українські землі перебували у складі Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої можна зробити такі висновки.

1. Норми міжнародного торговельного права на теренах сучасної України почали складатися на звичаєво-правовій основі, оскільки міжнародна торгівля не могла розвиватися стихійно. Звичай «гостинності», який у додержавну добу був властивий полянам, з IX–X століть трансформувався у правовий звичай охорони іноземного купецтва в Київській Русі.

Первинною формою закону у давньоруському праві були договори, передусім, міжнародно-правові. Позаяк особливе місце у міждержавних відносинах Київської Русі займала Візантія, то і результатом двобічної взаємодії стало укладення низки двосторонніх угод (передусім, договори від 860 р., 907 р., 911 р., 944 р., 971 р.). Конститутивним змістом предмету договорів було врегулювання міждержавних торговельних операцій на принципі поваги та взаємного інтересу. Договори Русі з Візантією були комплексними двосторонніми письмовими угодами

міжнародно-правового, політичного та економічного змісту. Положення договорів, по-перше, створювали режим найбільшого сприяння «торговим людям» на ринках обох країн; по-друге, сторони зобов'язувалися надавати підтримку в порятунку торговельних кораблів, які зазнали катастрофи.

Чималий вплив на становлення правових норм, які регулювали відносини щодо організації та здійснення як міжнародної, так і внутрішньодержавної торговельної діяльності у добу Київської Русі, мала Руська Правда. Цей нормативно-правовий акт, з одного боку, врегулював правовідносини купівлі-продажу, зберігання, позики та банкрутства, а з іншого – його норми визначали правове становище чужоземців, передусім, іноземних купців на території держави перебування.

Протягом усієї історії Київська Русь позиціонувала себе європейською державою, руські князі використовували інструмент династичних шлюбів як форму закріплення зв'язків, у тому числі і торговельних, між тогочасними середньовічними державами. Встановлення міцних дружніх стосунків з європейськими державами сприяло торговельній взаємодії, що позитивно відобразилося на генезі норм тогочасного міжнародного торговельного права.

2. На процес еволюції норм та інститутів міжнародного торговельного права у другій половині XIV – першій половині XVII століть вплинув певний економічний занепад українських земель внаслідок монголо-татарської навали. Однак розширення сфери товарного виробництва, а також подальший розвиток міжнародних, політичних, економічних та соціальних відносин сприяли подальшій генезі норм міжнародного торгового права.

Основними джерелами міжнародного торгового права були міжнародний торговий звичай, міжнародно-правовий договір, норми магдебурзького права. Норми торговельного звичасвого права склалися у попередню добу і регулювали, передусім, правовідносини між членами торговельних корпоративних гільдій (купцями, лихварями, банкірами, капітанами торговельних суден тощо). Їх чинність підтверджувалася, передусім, статутними земськими грамотами (привілеями). Іншою формою міжнародного права загалом, і торгового права зокрема, був міжнародно-правовий договір і мав назви на кшталт унія, пакт, угода, договір. Він мав за мету встановлення, зміну або припи-

нення прав і обов'язків у різних міждержавних відносинах між Великим князівством Литовським, згодом – Річчю Посполитою і сусідніми державами, Прусським і Лівонським орденами, Псковською і Новгородською республіками, Московським князівством, Польським і Угорськими королівствами, Кримським ханством та іншими країнами. За характером міжнародні договори були політичними, однак їх зміст та принципи дотримання умов сторонами безпосередньо впливали на торговельну взаємодію між державами та іншими суб'єктами міжнародного торгового права. За кількістю договірних суб'єктів договори, як правило, були двосторонніми.

Розвиток норм та інститутів міжнародного торговельного права у другій половині XIV – першій половині XVII століть характеризувався, передусім, поширенням норм магдебурзького права, що зумовило включення норм міжнародного торговельного права до системи муніципального (міського) права. Норми магдебурзького права встановлювали порядок обрання міської влади, її функції, визначало діяльність купецьких об'єднань, ремісничих цехів, порядок торгівлі та ін. У містах з магдебурзьким правом склалася усталена юридична термінологія, яка спрощувала укладення комерційних договорів між місцевими та іноземними купцями.

У період, що розглядається активно формуються такі інститути міжнародного торговельного права як інститути ярмарків, права складу, дорожнього примусу і торгового мита. Активну участь в укладенні ярмаркових угод (контрактів) брали як місцеві купці, передусім українські містяни, євреї, вірмени, німецькі та польські поселенці, так і іноземні. Інститути права складу та дорожнього примусу сприяли проведенню протекціоністській політиці держави, а також полегшували процес стягнення, передусім, торгового мита.

Список літератури:

1. Буткевич О. В. Історія міжнародного права : підручник. Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. 416 с.
2. Мартинюк О. В. Становлення та розвиток торгового права у Київській Русі. *Правничий часопис Донецького університету*. 2017. № 1/2 (34). С. 64–72.
3. Кушинська Л. А. Про джерело права русько-візантійських угод X століття. *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 89–94.
4. Історія українського права : Навч. посібник: Матеріали до курсу лекцій з історії української державності / За ред. О. О. Шевченка. Київ : Олан, 2001. 214 с.

5. Толкачова Н. Є. Деякі аспекти співвідношення звичаю, традиції та права. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2002. Вип. 45. С. 23–30.

6. Чорний В. Б. Найдавніші відомості про митну справу на Поділлі в історичних джерелах. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*. 2008. Вип. 13. С. 190–197.

7. Настюк А. А. Роль князівської влади у процесі державотворення Київської Русі в IX – на початку XII ст. : дис. ... к.ю.н. : 12.00.01; Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Київ, 2015. 221 с.

8. Толочко П. П. Древняя Русь. Київ : Наукова думка, 1988. 246 с.

9. Історія українського права : Посібник / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. Київ : Грамота, 2010. 336 с.

10. Овсій І. О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року) : навч. посібник. 2-ге вид. Київ : Либідь, 2002. 240 с.

11. Шевченко А. Є., Кудін С. В., Настюк А. А. Становлення та розвиток князівської влади в Київській Русі в IX – на початку XII ст. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2020. 468 с.

12. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 1 : Історія держави і права України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. Харків : Право, 2016. 848 с.

13. Мартинюк О. В. Норми міжнародного права у правовій системі Київської Русі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 5. С. 313–316. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-5/73> (дата звернення: 08.10.2021).

14. Задорожній О. В. Міжнародно-правова діяльність князів Київської Русі періоду «відносної централізації»: від Аскольда до Святослава (IX–X ст.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Випуск 27. Том 3. С. 171–175.

15. Петров І. В. Правовой обычай охраны купечества (Древняя Русь, IX–X вв.). *Международный журнал экспериментального образования*. 2012. № 5. С. 135–136.

16. Міжнародне публічне право : підручник / За ред. проф. В. М. Репецького. 2-е вид., стер. Київ : Знання, 2012. 437 с. URL: <https://ukrtextbook.com/mizhнародne-publichne-pravo-repeckij-v-m/mizhнародne-publichne-pravo-repeckij-v-m-2-5-1-mizhнародno-pravova-diyalnist-ki%D1%97vsko%D1%97-rusi.html> (дата звернення: 08.10.2021).

17. Кудін С. В. Порівняльна історія права: вітчизняна традиція концептуалізації : монографія. Вінниця : Твори, 2019. 540 с.

18. Лихтей М. Русская Правда как кодификация хозяйственных отношений XI–XII вв. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 2(194). С. 34–37.

19. Древняя Русь в свете зарубежных источников : Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джексона и др. Том III : Восточные источники. Москва : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. 264 с.

20. Владимировский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Москва : Издательский дом «Территория будущего», 2005. 800 с.

21. Петров И. В. Скандинавские письменные источники о торговых правоотношениях Древней Руси. *Международный журнал экспериментального образования*. 2012. № 5. С. 81–82.

22. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі : навч. посібн. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків : Право, 2014. 344 с.

23. Исаев М. А. Толковый словарь древнерусских юридических терминов: От договоров с Византией до уставных грамот Московского государства. Москва : Спарк, 2001. 119 с.

24. Свердлов М. Б. От Закона Русского к Русской Правде. Москва : Юридическая литература, 1988. 176 с.

25. Музиченко П. П. Історія держави і права України : Навчальний посібник. Київ : Знання, 2007. 471 с.

26. Уставныя земскія грамоты Литовско-Русскаго государства. Исследование кандидата правъ Михаила Ясинскаго. Киевъ : Въ университетской типографіи, 1889. 207 с.

27. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). Київ : Наукова думка, 1993. 416 с.

28. Апанасенко К. І. Торгові та промислові привілеї як історичні прототи́пи прав за документами дозвільного характеру. *Економіка та право*. 2016. № 1(43). С. 40–52.

29. Береза О. Магдебурзьке право в Україні та його значення для розвитку місцевого самоврядування. *Ефективність державного управління: збірник наук. праць*. 2014. Вип. 40. С. 91–98.

30. Гошко Т. Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.). Львів : Афіша, 2002. 255 с.

31. Статуть Великого князства Литовскаго 1566 года. *Временникъ Императорскаго общества исторіи и древностей российскихъ*. Кн. 23. Москва, 1855. С. 1–222. Статуть Великого князства Литовскаго 1588 года. *Временникъ Императорскаго общества исторіи и древностей российскихъ*. Кн. 19. Москва, 1854. С. 1–382.

32. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла–Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2009. 790 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Myto> (дата звернення: 09.10.2021).

33. Торгівля на Україні XIV – середини XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина / АН УРСР. Археограф. комісія; Ін-т історії та ін.; Редкол.: М. Ф. Когляр (відп. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1990. 408 с.

34. Задорожній О. В. Генеза міжнародної правосу́б'єктності України : монографія. Київ : К.І.С., 2014. 688 с.

References:

1. Butkevych O. V. (2021). *Istoriia mizhnarodnoho prava: pidruchnyk* [History of international law]. Kyiv: Lira-K. (in Ukrainian)

2. Martyniuk O. V. (2017). Stanovlennia ta rozvytok torhovoho prava u Kyivskii Rusi [Formation and Development of Commercial Law in Kievan Rus']. *Law Journal of Donetsk University*, no. 1/2 (34), pp. 64–72.

3. Kushynska L. A. (1999). Pro dzherelo prava rusko-vizantiiskykh uhod X stolittia [About the source of law Russo-Byzantine agreements of the 10th century]. *Ukrainian Historical Journal*, no. 6, pp. 89–94.

4. Shevchenko O. O. (2001). *Istoriia ukrainskoho prava. Navch. posibnyk: Materialy do kursu lektsii z istorii ukrainskoi derzhavnosti* [History of Ukrainian law. Tutorial: Materials for a course of lectures on the history of Ukrainian statehood]. Kyiv: Olan. (in Ukrainian)

5. Tolkachova N. Ye. (2002). Deiaki aspekty spivvidnoshennia zvychaiu, tradytzii ta prava [Some aspects of the relationship between custom, tradition and law]. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal sciences*, vol. 45, pp. 23–30.

6. Chorny V. B. (2008). Naidavnishi vidomosti pro mytnu spravu na Podilli v istorychnykh dzherelakh [The oldest information about customs in Podillya in historical sources]. *Scientific notes of Mykhailo Kotsyubynsky Vinnytsia State Pedagogical University. Series: History*, vol. 13, pp. 190–197.

7. Nastiuk A. A. (2015). Rol kniazivskoi vlady u protsesi derzhavotvorennia Kyivskoi Rusi v IX – na pochatku XII st. [The role of princely power in the process of state formation of Kievan Rus in the IX – early XII centuries] (PhD Thesis), Kyiv: Open International University of Human Development «Ukraine».

8. Tolochko P. P. (1988). *Drevnyaya Rus'* [Ancient Rus]. Kiev: Naukova dumka. (in Russian)

9. Bezklubyi I. A., Hrytsenko I. S., Shevchenko O. O. (2010). *Istoriia ukrainskoho prava: Posibnyk* [History of Ukrainian law: Tutorial]. Kyiv: Hramota. (in Ukrainian)

10. Ovsii I. O. (2002). *Zovnishnia polityka Ukrainy (vid davnykh chasiv do 1944 roku): navch. posibnyk* [Foreign policy of Ukraine (from ancient times to 1944): Tutorial]. Kyiv: Lybid. (in Ukrainian)

11. Shevchenko A. Ye., Kudin S. V., Nastiuk A. A. (2020). *Stanovlennia ta rozvytok kniazivskoi vlady v Kyivskii Rusi v IX – na pochatku XII st.* [Formation and development of princely power in Kievan Rus in the IX – early XII centuries]. Vinnytsia: Tvory. (in Ukrainian)

12. Honcharenko V. D. (2016). *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t. T. 1 : Istoriia derzhavy i prava Ukrainy* [Great Ukrainian legal encyclopedia: in 20 vols. Vol. 1: History of the state and law of Ukraine]. Kharkiv: Pravo. (in Ukrainian)

13. Martyniuk O. V. (2021). Normy mizhnarodnoho prava u pravovii systemi Kyivskoi Rusi [Norms of international law in the legal system of Kievan Rus]. *Legal scientific electronic journal*, vol. 5, pp. 313–316. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374-0374/2021-5/73> (accessed 8 October 2021).

14. Zadorozhnyi O. V. (2014). Mizhnarodno-pravova diialnist kniaziv Kyivskoi Rusi periodu «vidnosnoi tsentralizatsii»: vid Askolda do Sviatoslava (IX–X st.) [International legal activity of the princes of Kievan Rus in the period of “relative

centralization”: from Askold to Svyatoslav (IX–X centuries)]. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Law Series*, vol. 3, no. 27, pp. 171–175.

15. Petrov I. V. (2012). Pravovoy obychay okhrany kupechestva (Drevnyaya Rus', IX–X vv.) [The legal custom of protecting the merchants (Ancient Rus, 9th–10th centuries)]. *International Journal of Experimental Education*, vol. 5, pp. 135–136.

16. Repetskyi V. M. (2012). *Mizhnarodne publichne pravo: pidruchnyk* [International public law. Textbook]. Kyiv: Znannia. Retrieved from: <https://ukrtextbook.com/mizhnarodne-publichne-pravo-repeckij-v-m/mizhnarodne-publichne-pravo-repeckij-v-m-2-5-1-mizhnarodno-pravova-diyalnist-ki%D1%97vsko%D1%97-rusi.html> (accessed 8 October 2021). (in Ukrainian)

17. Kudin S. V. (2019). *Porivnialna istoriia prava: vitchyzniana tradytsiia kontseptualizatsii: monohrafiia* [Comparative history of law: domestic tradition of conceptualization. Monograph]. Vinnytsia: Tvory. (in Ukrainian)

18. Likhтей M. (2012). Russkaya Pravda kak kodifikatsiya khozyaystvennykh otноsheniy XI–XII vv. [Russkaya Pravda as a codification of economic relations of the XI–XII centuries]. *Entrepreneurship, Economy and Law*, no. 2(194), pp. 34–37.

19. Dzhakson T. N. (2009). *Drevnyaya Rus' v svete zarubezhnykh istochnikov: Khrestomatiya. Tom III: Vostochnye istochniki* [Ancient Russia in the light of foreign sources: Reader. Volume III: Eastern Sources]. Moscow: Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke. (in Russian)

20. Vladimирskiy-Budanov M. F. (2005). *Obzor istorii russkogo prava* [Review of the history of Russian law]. Moscow: Territoriya budushchego». (in Russian)

21. Petrov I. V. (2012). Skandinavskie pis'mennye istochniki o trgovykh pravotnoшeniyakh Drevney Rusi [Scandinavian written sources about trade legal relations of Ancient Russia]. *International Journal of Experimental Education*, vol. 5, pp. 81–82.

22. Demydenko H. H., Yermolaiev V. M. (2014). *Pravda Ruska Yaroslava Mudroho : pochatok zakonodavstva Kyivskoi Rusi: navchalnyi posibnyk* [Pravda Rus'ka of Yaroslav Mudryi, Kievan Rus beginning law: a tutorial]. Kharkiv: Pravo. (in Ukrainian)

23. Isaev M. A. (2001). *Tolkovyy slovar' drevnerusskikh yuridicheskikh terminov: Ot dogovorov s Vizantiej do ustavnykh gramot Moskovskogo gosudarstva* [Explanatory Dictionary of Old Russian Legal Terms: From Treaties with Byzantium to the Charter of the Moscow State]. Moscow: Spark. (in Russian)

24. Sverdlov M. B. (1988). *Ot Zakona Russkogo k Russkoy Pravde* [From Zakon Rus to Ruskaya Pravda]. Moscow: Yuridicheskaya literatura. (in Russian)

25. Muzychenko P. P. (2007). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: Navchalnyi posibnyk* [History of State and Law of Ukraine: Textbook]. Kyiv: Znannia. (in Ukrainian)

26. Yasinskiy M. (1889). *Ustavnyya zemskiya gramoty Litovsko-Russkago gosudarstva* [Statutory Charters of the Lithuanian-Russian State]. Kiev: V universitetskoy tipografii. (in Russian)

27. Yakovenko N. M. (1993). *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyiny XVII st.: (Volyn i Tsentralna Ukraina)* [Ukrainian nobility from the end of the

14th to the middle of the 17th century: (Volyn and Central Ukraine)]. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian)

28. Apanasenko K. I. (2016). Torhovi ta promyslovi pryvilei yak istorychni prototypy prav za dokumentamy dozvilnoho kharakteru [Trade and industrial privileges as historical prototypes of rights under permits]. *Economics and law*, vol. 1(43), pp. 40–52.

29. Bereza O. (2014). Mahdeburzke pravo v Ukraini ta yoho znachennia dlia rozvytku mistsevoho samovriaduvannia [Magdeburg law in Ukraine and its significance for the development of local government]. *Efficiency of public administration: a collection of scientific papers*, vol. 40, pp. 91–98.

30. Hoshko T. D. (2002). *Narysy z istorii mahdeburzkooho prava v Ukraini (XVI – pochatok XVII st.)* [Essays on the history of Magdeburg law in Ukraine (XVI – early XVII centuries)]. Lviv: Afisha. (in Ukrainian)

31. Statut Velikogo knyaz'stva Litovskago 1566 goda (1855) [1566 Statute of the Grand Duchy of Lithuania]. *Vremennik of the Imperial Society of Russian History and Antiquities*. Book no. 23, p. 222. Statut Velikogo knyaz'stva Litovskago 1588 goda (1854) [1588 Statute of the Grand Duchy of Lithuania]. *Vremennik of the Imperial Society of Russian History and Antiquities*. Book no. 19, p. 382.

32. Smolii V. A. (2009). *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 6: La-Mi* [Encyclopedia of the History of Ukraine: Vol. 6: La-Mi]. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from: <http://www.history.org.ua/?termin=Myto> (accessed 8 October 2021). (in Ukrainian)

33. Kotliar M. F. (1990). *Torhivlia na Ukraini XIV – seredyny XVII st.: Volyn i Naddnyprianshchyna* [Trade in Ukraine in the 14th – mid-17th centuries: Volyn and the Dnieper region]. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian)

34. Zadorozhnii O. V. (2014). Geneza mizhnarodnoi pravosubiektnosti Ukrainy: monohrafiia [Genesis of international legal personality of Ukraine: monographs]. Kyiv: K.I.S. (in Ukrainian)